

Б. А. Звіздецький

МАЛИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ДРЕВЛЯН

У статті аналізуються матеріали розкопок городища у м. Малині на Житомирщині. Зроблено висновок, що найраніші укріплення у регіоні розселення літописних древлян виникають не пізніше VIII ст.

Ключові слова: Малин, древляни, городище, оборонний вал, культурні нашарування, культура Лука Райковецька, траншея, кераміка, житло, материк.

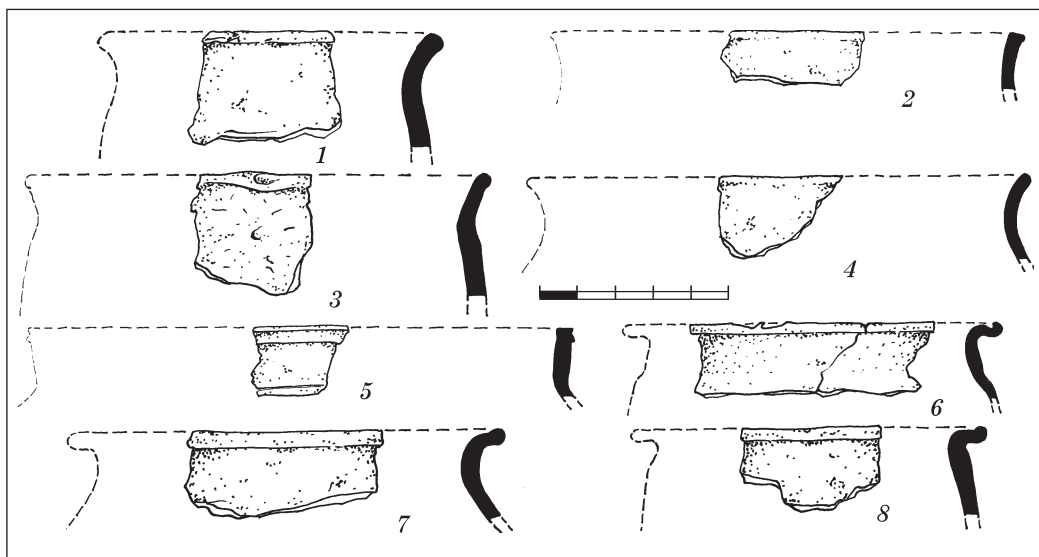
Регіональне вивчення поселень залишається одним з найважливіших завдань слов'яно-руської археології. За останні десятиліття польові дослідження городищ досить активно проводилися у Придніпров'ї, Північній Буковині й Дніпровському Лівобережжі, тобто в ареалах розселення племен літописних полян, хорватів та сіверян відповідно. На племінній території древлян, яка в давнину обіймала поліські райони сучасної Київщини та Житомирщини, увага вчених сконцентрувалася на вивченні відкритих сільських поселень і курганних некрополів. Нехтування такою інформативною категорією пам'яток, як городища, призвело до того, що в деяких узагальнюючих працях з'явилися апріорні твердження, що древляни не мали власних фортець аж до X ст., а інтенсивне фортифікаційне будівництво розпочалося тут лише наприкінці X — початку XI ст. (Гончаров 1963, с. 310—311; Русанова 1973, с. 9).

Однак ще П.М. Третяков, провівши 1940 р. розвідки у деяких поліських районах Правобережжя України, ототожнював деякі відкриті ним городища з ранніми «градами» літописних древлян. Одним з найдавніших він вважав Малинське городище (Третяков 1951, с. 64—68). Подібних висновків дійшов й М.П. Кучера після розвідки 1973 р. (Кучера 1984, с. 24).

З метою перевірки даних попередніх дослідників і одержанні додаткової інформації у 1987 р. загін ІА АН України під керівництвом автора провів стаціонарні розкопки Малинського городища. Основна мета робіт полягала у визначенні часу виникнення й хронологічних рамок функціонування цього укріплення

Місто Малин, районний центр Житомирської обл., розташоване на берегах р. Ірші, лівого притоку р. Тетерів. Городище знаходиться в 3 км вниз по течії р. Ірші від сучасного міського центру. Укріплення займає мисоподібний виступ лівого корінного берега. Воно овальне у плані, розмірами 55 × 60 м, площею трохи більше 0,3 га. З усіх боків городище оточене природними перешкодами: глибокими ярами з стрімкими схилами, руслом Ірші. Лише вузька перемичка у північно-східній частині з'єднує його з плато корінного берега. Оборонний вал захищає городище з напільного північно-східного боку. Зазначимо, що північний відтинок валу значно поступається розмірами східному. Так, зі сходу його висота сягає 2 м при ширині основи 8—10 м, а з півночі висота не перевищує 1 м при ширині основи 3—6 м. Схили городища з усіх боків досить стрімкі, місцями ескарповані й густо заросли кущами та деревами. Південно-західна стрілка мису підмита повеневими водами Ірші. Висота майданчика городища над рівнем ріки сягає 15—20 м. Городище майже по центру перерізане траншеєю шириною 5—7 і глибиною 2,5—3 м. Траншея проходить майже точно по лінії захід—схід, поділяючи, таким чином, майданчик на дві рівновеликі частини — північну та південну. У північній частині, неподалік в'їзду, добре помітна прямокутна у плані западина, розмірами 7 × 7 м. Ймовірно, це сліди шурфу П.М. Третякова 1940 р.

Рис. 1. Кераміка з Малинського городища

Основні об'єми робіт були сконцентровані у південній прирічній частині. Тут закладено розкоп розмірами 4 × 10 м, орієнтований довгою віссю по лінії північ—південь.

Стратиграфія розкопу така: до відмітки 0,2—0,4 м по всій площі залягав шар дуже твердої за консистенцією спресованої темно-сірої землі, насиченої залишками будівельного сміття (битою цеглою, шматками глини і вапна, дрібним камінням). Серед будівельного сміття траплялися уламки полив'яних та неполив'яних кахлів, вкритих рельєфним рослинним орнаментом; кераміка XVI—XVIII ст., бите гутне скло, а також знахідки більш раннього часу — фрагменти давньоруського посуду XII—XIII ст. й ліпного слов'янського культури Лука-Райковецька (рис. 1, 2).

На глибині 0,3—0,4 м залягав шар спресованої материкової жовтої глини потужністю 0,6—0,7 м. У цьому прошарку речові знахідки були практично відсутні, за виключенням кількох невеликих фрагментів кахлів та вкраплень шматків деревного вугілля. Під глиною на глибині 1 м залягав прошарок інтенсивно-

го гумусу, який на відмітці 1,4—1,6 м плавно переходив у світло-сірий материковий пісок. У гумусному шарі на відмітці 1,2 м кількісно переважали пізньосередньовічні матеріали. Нижче вони були відсутні. У північній частині розкопу на глибині 1,2—1,4 м більшість становили фрагменти слов'янських ліпних та ранньокружальних посудин, а біля самого дна, на глибині 1,4—1,7 м, — давньоруського часу. Тут знайдено кілька фрагментів скляних браслетів і типовий монгольський наконечник стріли — зрізень у вигляді вузької витягнутої лопаточки з тупокутним вістрям. Ці речі надійно датують найглибший культурний пласт Малинського городища часом не пізніше середини XIII ст.

Стратиграфія південної частини розкопу дещо інша. Тут з рівня 0,4—0,6 м простежувалась пізня яма, у заповненні якої різночасові знахідки виявилися перемішаними. У передматериковому шарі на глибині близько 2 м виявлено фрагменти кераміки і речі кінця XIX — початку XX ст.

Керамічний матеріал виявлений в межах розкопу № 2 представлений фрагментами

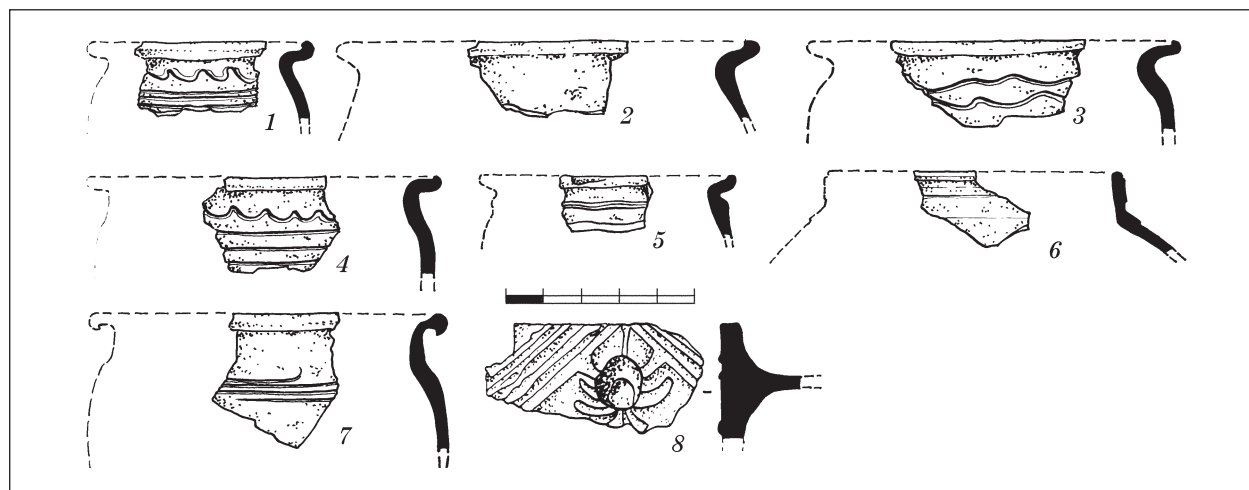

Рис. 2. Кераміка з Малинського городища

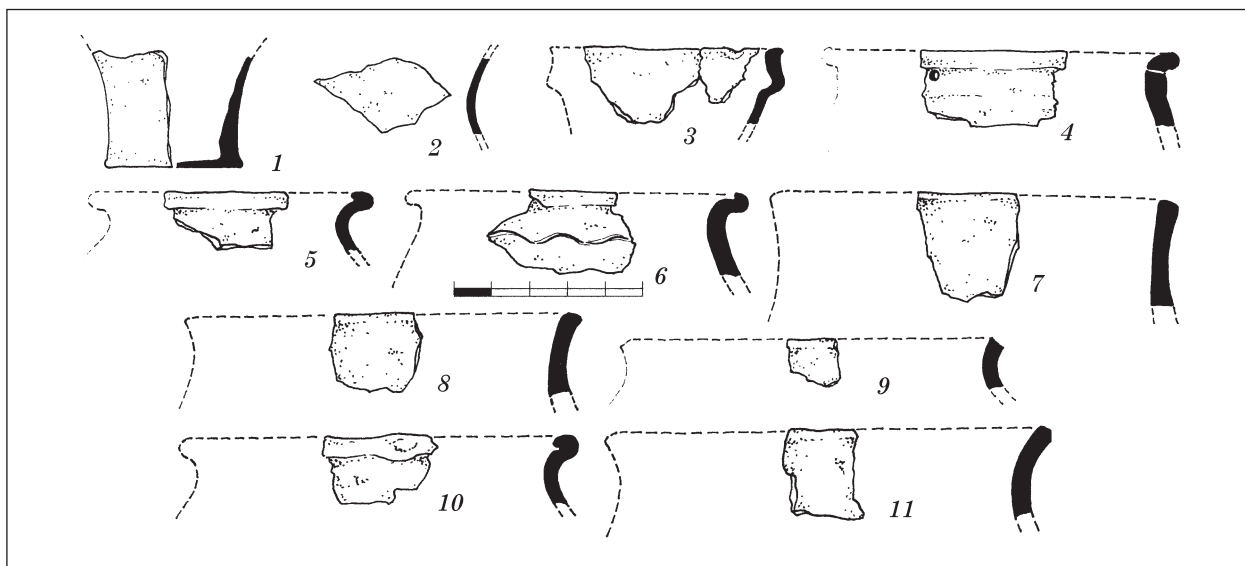

Рис. 3. Кераміка з Малинського городища

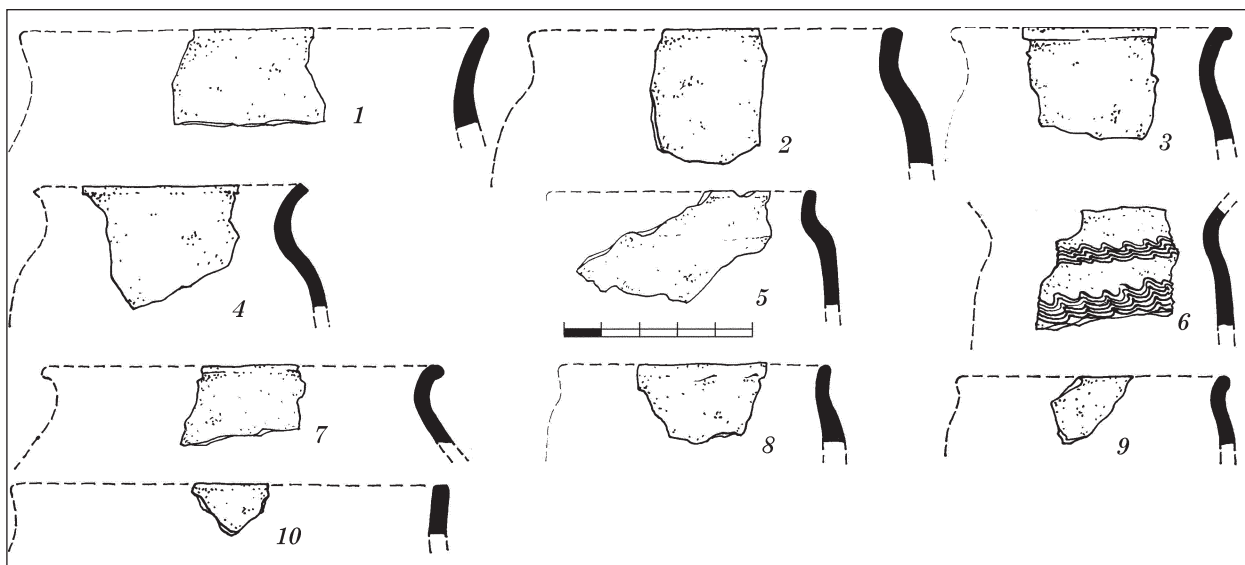

Рис. 4. Кераміка з Малинського городища

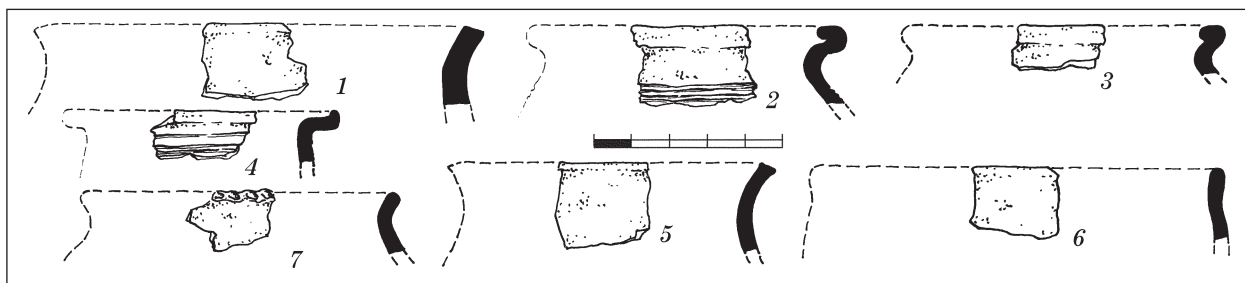

Рис. 5. Кераміка з Малинського городища

ліпних посудин культури Лука-Райковецька, давньоруськими гончарними посудинами XII—XIII ст. та пізньосередньовічними керамічними виробами (рис. 3—5).

Таким чином, результати досліджень південної частини городища переконливо засвідчу-

ють його неодноразові перепланування. Вони відбувалися як у XII—XIII ст., так і у пізніший час. Завдяки цьому найраніші культурні нашарування лежать у перевідкладеному стані. Потужний шар материкової глини, що перекриває давньоруський та пізньосередньовіч-

ний горизонти, вказує на його відносно нещодавнє походження. Найімовірніше, це викид з траншеї, що перерізає городище навпіл.

За 150 м а схід від укріплення частково збереглися поміщицькі будівлі магнатів Гжицьких, зведені у другій половині XIX ст. Мабуть саме у цей час майданчик городища використовувався для господарських потреб землевласників. Викид з траншеї значно збільшив загальну потужність шару й знівельовав рівень південної та північної частин укріплення.

Південна частина майданчика дуже рівна. І тільки її крайня південно-західна стрілка набагато нижча. Перепад висот становить близько 2 м. Тут помітна кругла в плані западина діаметром близько 6 м. Це залишки стародавнього колодязя, який заплив землею. Саме тут між колодязем та стрімкими схилами до р. Ірші закладено шурф розмірами 4 × 4 м.

Спочатку характер нашарувань був повністю аналогічний попередньому розкопу. До глибини 0,2 м йшла темно-сіра спресована земля з залишками будівельного сміття. Під нею лягав шар материкової жовтої глини. Після її вибірки з'ясувалося, що більшу частину площі шурфу займав прошарок жирного темного гумусу, а у північно-західній частині — шар темно-сірого сильно перепаленого піску з частими вкрапленнями деревного вугілля.

При розчистці ділянки темного гумусу на глибині 1 м виявлено залишки дуже погано збереженої масивної печі. Безпосередньо до неї примикала овальна у плані припічна яма-заглиблення з похилим дном, опущена в материк на 0,5 м нижче основи печі. У заповненні припічної ями знайдено численні фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст., прясло з рожевого овруцького пірофіліту, а також велику кількість залізних шлаків. Ідентичні знахідки трапилися при виборці заповнення темного гумусу навколо печі.

Отже, досліджений об'єкт можна інтерпретувати як залишки залізоплавильної майстерні. Природно, через незначні розміри шурфу об'єкт не увійшов до нього повністю, тому важко говорити про його первісні розміри. Можливо, північно-східна частина майстерні знищена колодязем, який примикав майже впритул до шурфу; південна частина підмита й впала до Ірші. Подібні виробничі комплекси відомі на городищах літописного Городеська на р. Терів у районі сучасного м. Коростишева (Звіздецький 1990, с. 53—54).

Зовсім інші знахідки зафіксовано при розчистці шару темно-сірого перепаленого піску, потужність якого становила 0,2—0,35 м. Це в переважній більшості надзвичайно архаїчні ліпні слов'янські посудини культури Лука Райковецька. Товщина стінок горщиків 1,5 см. Вінця масивні, трохи відхилені назовні. Тісто з домішками грубо потовченого граніту й кварцу, тому поверхня кераміки нерівна й горбкувата.

Колір горщиків темно-сірий або темно-брунатний. Більшість з них, як правило, неорнаментовано. Лише зрідка трапляються екземпляри, вінця яких прикрашено неглибокими лунками й пальцевими заціпами. Поряд з ліпною керамікою виявлено два фрагменти верхніх частин горщиків, підправлених на примітивному колі. Один з них прикрашено під вінцями двома пасмами хвилястих ліній, нанесених за допомогою чотиризубчастого штампа.

Як бачимо, зафіксовано всі горизонти культурних нашарувань Малинського городища. Найдавніший з них репрезентовано шаром перепаленого піску з шурфу південно-західної частини майданчика. Архаїчність керамічних залишок свідчить, що вони відносяться до ранньої фази культури Лука-Райковецька. Тому, на наш погляд, початок функціонування укріплення припадає на час не пізніше VIII ст. На превеликий жаль, нам не вдалося зафіксувати закритих археологічних комплексів цього періоду. Цілком ймовірно, що на Малинському городищі вони розташовувалися подібно до синхронних йому укріплень у Хотомелі, Бабці та деяких інших — по самому краю майданчика. Неодноразові перепланування, а також оповзні стрімких схилів могли повністю знищити їх. Є всі підстави вважати, що перша фаза життєдіяльності на городищі закінчується десь у першій половині — середині X ст. Керамічні залишки цього часу — це уламки ранньокружалських горщиків з характерним оформленням вінця у вигляді простого косоного зрізу, профільованого іноді неглибокою виїмкою, а також з масивними манжетоподібними вінцями курганного типу. Відсутність будь-якого посуду, характерного за своїми типологічними ознаками і технологією виготовлення кінцю X — XI ст., може свідчити про повне припинення у цей час життя на Малинському укріпленні.

Друга фаза функціонування городища припадає на XII—XIII ст. Мабуть саме тоді й відбудовано його укріплення. Брак матеріалів не дозволяє чітко визначити типологію цього центру у давньоруський час. Найвірогідніше, він тісно пов'язаний з глибокими процесами феодалізації й широким освоєнням внутрішніх підлеглих територій київськими князями. Можливо, XII—XIII ст. Малинська фортеця була невеличким замком, де проживали представники князівської адміністрації, які контролювали стягнення державного податку з навколишньої округи. Цей процес перервався у середині XIII ст. в зв'язку з монголо-татарською навалою.

Є всі підстави вважати, що Малинське городище відбудовувалося втретє. Вище ми згадували про пізньосередньовічні матеріали з культурного шару — керамічні посудини, кахлі тощо. Такі самі матеріали у великій кількості виявлено під час досліджень оборонного валу.

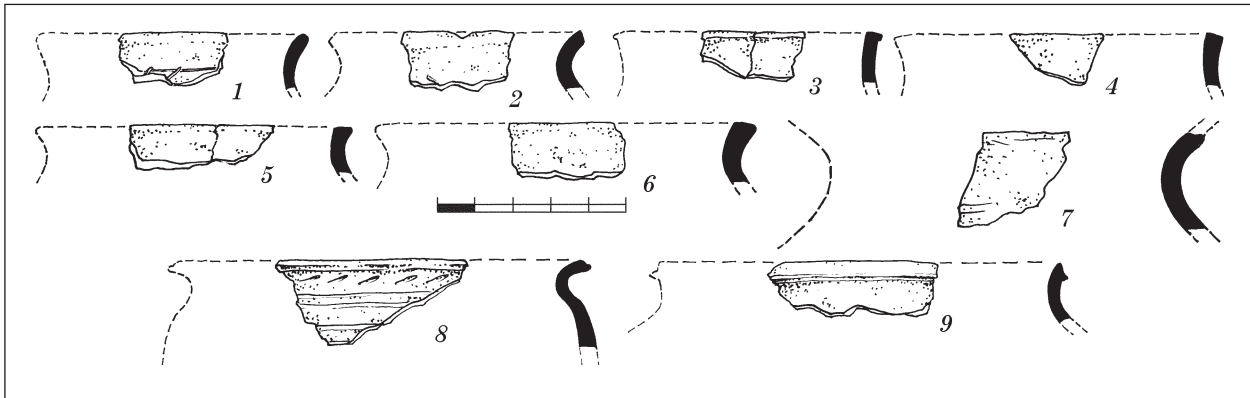

Рис. 6. Кераміка з Малинського городища

Попереочною траншеєю, закладеною через вал у південно-східній частині, виявлено таку картину. Вершину валу було насипано з щільного темно-сірого гумусу, насиченого залишками будівельного сміття. Цей шар у багатьох місцях перемішано з жовтою материковою глиною, а також деревним вугіллям. В цих прошарках зафіксовано значну кількість речових знахідок. Основну масу становили керамічні вироби. Серед них у відсотковому відношенні переважали полив'яні та неполив'яні кахлі, прикрашені рельєфним рослинним орнаментом, а також горщики різноманітних типів XVI—XVIII ст. У невеликій кількості траплялася кераміка й ранішого часу — від ліпної типу Луки Райковецької до кружалної XII—XIII ст. включно. В цих самих шарах значний відсоток знахідок припадав на уламки дуже сильно патинованих пляшок, виготовлених з товстого гутного скла.

На глибині близько 2 м (від вершини валу) з внутрішнього боку відкрито невеликий відтинок кам'яної фундаментної кладки, змурованої з підтесаних базальтових блоків. Середні розміри каменів становили $0,5 \times 0,5$ м при товщині $0,3\text{--}0,4$ м, хоча зрідка зустрічалися й більші. Між собою камені зв'язані глиняним розчином, а вертикальні шви забутовано меншими камінцями, перемішаними із землею. Загальна потужність фундаменту на дослідженій ділянці становила близько $0,6\text{--}0,8$ м при ширині 1,5 м. Орієнтований він майже точно по лінії захід-схід і до траншеї потрапив лише частково.

Можна припустити, що у цьому місці до оборонного валу примикала будівля, безпосередньо пов'язана з функціонуючими фортифікаціями. Наявний матеріал засвідчує, що і вал і будівля зведені одночасно. Так, при розчищенні вертикальних швів забутовки між камінням фундаменту, як у верхній, так і у нижній його частині виявлені фрагменти кахлів та посуду пізнього середньовіччя. Отже, оборонний вал і будівля виникли не раніше XVI—XVII ст.

Цей час був надзвичайно тривожним, а інколи й трагічним для місцевих жителів. Писемні джерела засвідчують, що особливо у XVI ст. та-

тарські орди робили безперервні набіги на територію Правобережної України, доходючи аж до Прип'яті. Для захисту своїх земель феодали нерідко будували невеликі замки, де на якийсь час ховалося населення навколишньої округи. Так, у XVI ст. господар сусіднього з Малином Олевська Іван Немирич просив дозволу у короля Сигизмунда звести на місці стародавнього городища замок для «непреспечества людей неприятельських Татар».

Ймовірно, саме у цей час і виникло нове укріплення на місці покинутого раніше городища у Малині. При його будівництві старі фортифікаційні лінії було повністю знівельовано.

Окрім досліджень самого городища нами були проведені невеликі розвідувальні пошуки навколо нього. Це дозволило відкрити поселення, яке розташовувалося на відстані 300 м на захід від укріплення, вище по течії р. Ірші. Поселення займало плато лівого корінного берега і з західного боку було обмежене невеликим струмком, що впадає в Іршу. Первісну його площу визначити неможливо, оскільки зараз тут розміщені виробничі та господарські будівлі місцевого профтехучилища.

На вільній від забудови площі, ближче до краю корінного берега, закладено невеличкий розкоп. На дослідженій ділянці виявлено кілька об'єктів, що склали єдиний комплекс — залишки заглибленого житла з піччю, три ями, а також відкрите вогнище, що використовувалося для господарських потреб.

Найцікавішим об'єктом було житло. В плані воно мало підчотирикутні обриси розмірами $3,5 \times 4$ м й глибиною 1,15 м. Залишки печі у вигляді аморфного скупчення сильно перепаленого невеликого каміння та шматків глиняної обмазки зафіксовано у північно-західному куті будівлі. Усі знахідки концентрувались навколо печі на глибині $0,3\text{--}0,6$ м. Саму піч виявлено на глибині 0,15 м, а потужність розвалу становить близько 0,25 м. Тобто піч повинна була височіти над рівнем підлоги котловану житла на 0,8 м. Однак таке припущення здається маловірогідним. Тому ми схилиємося до думки, що цей об'єкт є житлом наземного

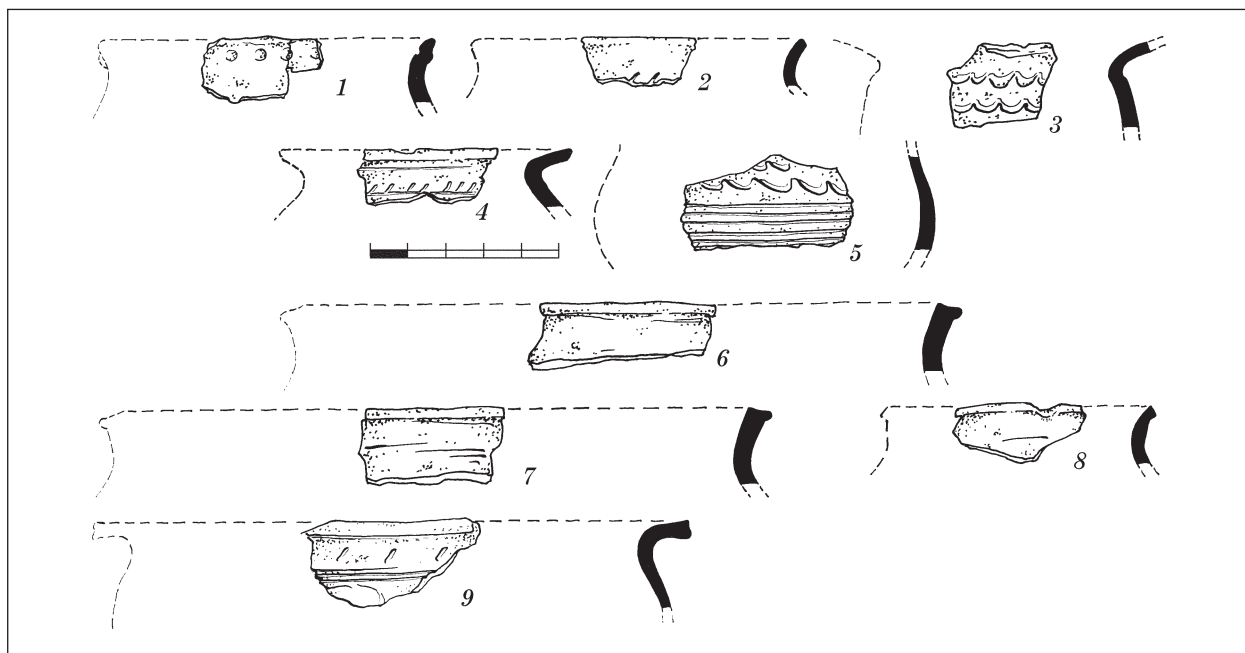

Рис. 7. Кераміка з Малинського городища

типу з підклітом, заглибленим у материк. Те, що всі знахідки концентрувалися навколо печі на глибині 0,3—0,6 м, свідчить на користь такого припущення.

Усі знахідки з житла та інших досліджених об'єктів представлено виключно керамічними фрагментами. Кераміка виконана у кружальній техніці, але має досить архаїчний вигляд. Вінець горщиків заокруглені або потоншують до краю. Інші мають горизонтально й косозрізаний край. Є також зразки дуже ранніх типів вінець з виразним манжетоподібним потовщенням. Стінки посудин прикрашено суцільними рядами прокреслених горизонтальних ліній. Іноді вони доповнені у верхній частині комбінаціями хвилястих ліній та нігтьових вдавлень (рис. 6—8).

Однотипність кераміки у всіх виявлених на поселенні об'єктах дозволяє датувати його часом не пізніше кінця IX — першою половиною X ст. Отже, поселення виникло поблизу вже функціонуючого городища.

Деяко несподіваною виявилася знахідка у ямі № 3, де у її нижній було розчищено скупчення людських кісток. Вони лежали суцільним шаром без анатомічного порядку. Вдалося з'ясувати, що залишки кісток та фрагменти черепів належать 9 особам — 2 чоловікам, 3 жінкам й 4 дітям¹.

Маємо підстави стверджувати, що дані кістяки ніякого відношення до мешканців згаданого поселення не мають. Справа в тому, що поряд з ним функціонував давньоруський курганий могильник, який наприкінці XIX ст. нараховував п'ять насипів. Три з них тоді ж було до-

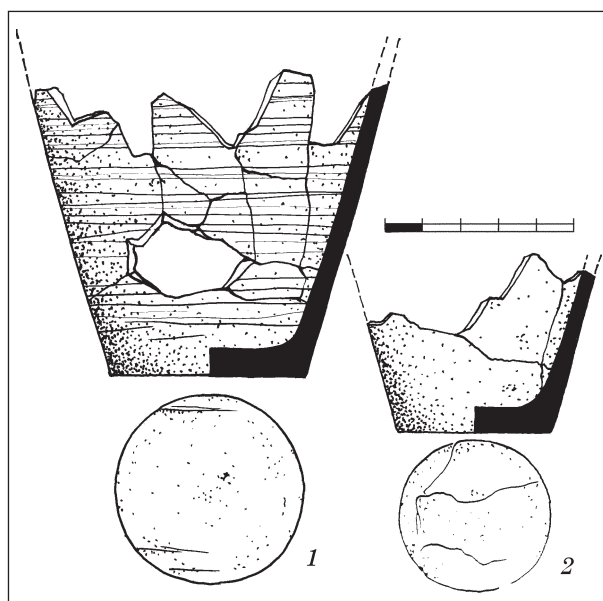

Рис. 8. Кераміка з Малинського городища

сліджено В.Б. Антоновичем (Антонович 1893, с. 75—76).

Окрім основних поодиноких поховань на горизонті та у неглибоких ямах, у двох курганах, у їх верхніх частинах, знайдено 10 і 13 людських кістяків відповідно. Поховання безінвентарні й виконані за християнським обрядом. Тому абсолютно правий був В.Б. Антонович, коли стверджував, що поховання з верхніх частин курганів ніякого відношення до давньоруського часу не мають і зроблені місцевими жителями, коли могильник уже перестав функціонувати. Цілком ймовірно, що кістяки з ями № 3 потрапили туди під час знесення двох кур-

1. Визначення співробітника сектору антропології ІА АН України П.М. Покаса.

ганних насипів, коли будувалися приміщення вищезгаданого профтехучилища¹.

Таким чином, можна констатувати, що Малинське городище виникло у VIII ст. як укріплений «град» древлян. Приблизно наприкінці IX ст. поруч з ним виникає неукріплене поселення. Політичне й військове протистояння древлян та Київської ранньофеодальної держави призвело до загибелі цього осередку, не давши йому змоги перетворитися згодом на один з центрів суспільно-економічного життя Русі. На деякий час життя тут відновлюється у XII—середині XIII ст., але перервалося внаслідок деструктивних процесів, викликаних монгольською навалою. У період пізнього середньовіччя Малинське городище відновило своє функціонування знов-таки на старому місці як один з невеликих замків Овруцької волості Київського воеводства.

1. Місцеві жителі повідомили, що під час нівелювання насипів у 60—61 роки нашого сторіччя зібрано багато людських кісток, але де їх перезаховали, вказати не могли.

Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян // МАР. — 1893. — № 11.

Гончаров В.К. Лука Райковецкая // МИА. — 1963. — № 108.

Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып Е 1—25.

Звіздецький Б.А. О времени существования летописного Городеска // СА — 1990. — № 1.

Звіздецький Б.А. Про кордони Древланської землі // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 47—58.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — Т. 1.

Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К, 1984.

Третьяков П.Н. Древланские «градь» // Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. Сб. статей. — М, 1951 — С. 64—68.

Б. А. З в и з д е ц к и й

МАЛИНСКОЕ ГОРОДИЩЕ ДРЕВЛЯН

В статье анализируются материалы раскопок городища в г. Малин на Житомирщине. Сделан вывод о том, что наиболее ранние укрепления в регионе расселения летописных древлян возникают не позднее VIII в.

B. A. Z v i z d e t s k y j

MALYN — DREVLANS' SITE OF ANCIENT SETTLEMENT

The paper analyses artifacts of excavations from Malyn Site of Ancient Settlement in Zhytomyr region. It is assumed that earliest fortresses are appears in an areal of Drevlyans settling in 8th cent.